शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-२ : भूगोलशास्त्र : IDS (आंतर विद्याशाखीय विषय)

सत्र ३ : पर्यटन भूगोलमधील संकल्पना

सत्र ४ : पर्यटन विकास आणि नियोजन

(शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून)

Shri Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur
ESTD. 1999

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)
प्रथमावृत्ती : २०२१
बी. ए. (पर्यटन भूगोलमधील संकल्पना/पर्यटन विकास आणि नियोजन) भाग-२ IDS
सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकारे नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-951367-1-1

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

पर्यटन भूगोलमधील संकल्पना
पर्यटन विकास आणि नियोजन (मराठी)

Shri Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon ESTD. 1989

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र–३ : पर्यटन भूगोलमधील संकल्पना	
प्रा. (डॉ.) ए. बी. पाटील श्रीमती कुसुमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर	१
प्रा. (डॉ.) एस. डी. शिंदे प्रमुख, भूगोलशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२
डॉ. व्ही. आर. वीर किसनवीर महाविद्यालय, वाई, ता. वाई, जि. सातारा	३
डॉ. टी. जी. घाटगे प्लॉट नं. ३०, विकास कॉलनी, लक्ष्मी रोड १४ वी गल्ली, जयसिंगपूर, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर	४
सत्र–४ : पर्यटन विकास आणि नियोजन	
डॉ. सी. यु. माने बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, ता. पाटण, जि. सातारा	१
डॉ. डी. जे. भंडारे श्री विजयसिंह यादव कॉलेज ऑफ आर्टस अ‍ॅण्ड सायन्स, पेठवडगांव	२
डॉ. मिना पोतदार भूगोलशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	३
प्रा. (डॉ.) एस. डी. शिंदे प्रमुख, भूगोल अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. (डॉ.) ए. बी. पाटील
श्रीमती कुसुमताई राजारामबापू पाटील
कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर

डॉ. सी. यु. माने
बाळासाहेब देसाई कॉलेज पाटण,
ता. पाटण, जि. सातारा

भारतातील पर्यटन स्थळे

(Tourism Centers in India)

Narsinha Yadav College Peth Vadgaon

अनुक्रमणिका

२.१ उद्दिष्ट्ये

२.२ प्रास्ताविक

२.३ विषय विवेचन

२.३.१ भारतातील नैसर्गिक पर्यटन स्थळे

२.३.२ भारतातील धार्मिक पर्यटन स्थळे

२.३.३ भारतातील सांस्कृतिक पर्यटन स्थळे

२.३.४ भारतातील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे

२.४ सारांश

२.५ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

२.८ क्षेत्रीय कार्य

२.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

२.१ उद्दिष्ट्ये

खालीलप्रमाणे भारतातील पर्यटन स्थळांच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये आहेत.

अ) भारतातील पर्यटन प्रकारानुसार पर्यटन स्थळांची ओळख करून घेता येईल.

ब) भारतातील नैसर्गिक पर्यटन स्थळांची माहिती मिळू शकेल.

क) भारतातील धार्मिक पर्यटनाविषयी ओळख होईल.

ड) भारतातील सांस्कृतिक पर्यटनाविषयी ओळख होईल.

इ) भारतातील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळांची माहिती होईल.

Shri Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon, Kolhapur ★ ESTD. 1999

हिंदी फिल्मों के उर्दू गीतकार

डॉ. नाज़िम शेख

हिंदी फिल्मों के उर्दू गीतकार

Shri Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur
LIBRARY

लेखक
डॉ. नाज़िम शेख

शुभम् पब्लिकेशंस
पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स

इस पुस्तक के सर्वाधिकार सुरक्षित हैं। प्रकाशक की लिखित अनुमति के बिना इस पुस्तक या इसके किसी भी अंश का किसी भी माध्यम से अथवा ज्ञान के संग्रहण एवं पुर्नप्रयोग की प्रणाली द्वारा, किसी भी रूप में, पुनरुत्पादित अथवा संचारित-प्रसारित नहीं किया जा सकता, इसे संक्षिप्त, परिवर्धित कर प्रकाशित करना कानूनी अपराध है।

ISBN : 978-93-92417-00-9

प्रथम संस्करण 2021

© लेखकाधीन

पुस्तक : हिंदी फिल्मों के उर्दू गीतकार

लेखक : डॉ. नाज़िम शेख

प्रकाशक : शुभम् पब्लिकेशंस

3ए-128, प्रथम तल, हंसपुरम्, कानपुर-208021 (उ.प्र.)

सम्पर्क : 09415731903, 09452971407

Email : shubhampublicationskanpur@gmail.com

website : www.shubhampublications.com

मूल्य : 495/-

शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, हनुमन्त विहार, नौबस्ता, कानपुर-21

मुख्य पृष्ठ सज्जा : अन्वर हुसैन

मुद्रण : आर्यन डिजिटल प्रेस, नई दिल्ली

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या नेट/सेट (मराठी) च्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेला, मराठी विषयाच्या विविध विद्यापीठांच्या पदवी, पदव्युत्तर तसेच एम.पी.एस.सी., यु.पी.एस.सी. परीक्षांसाठी उपयुक्त असा ग्रंथ

मराठी

डॉ.प्रशांत गायकवाड

एम.ए., बी.एड., सेट, नेट (मराठी), एम.फिल, पीएच.डी.

- नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित
- मागील प्रश्नपत्रिकांचा उत्तरांसह समावेश
- मराठी भाषा आणि साहित्याची वस्तुनिष्ठ स्वरूपात एकत्रित माहिती
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]

लोकायत प्रकाशन

Shri Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur ★ ESTD. 1999

Yadav College Peth Vadgaon
ESTD.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या नेट/सेट(मराठी) च्या सुधारीत अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेला, मराठी विषयाच्या विविध विद्यापीठांच्या पदवी, पदव्युत्तर तसेच एम्.पी.एस्.सी., यु.पी.एस्.सी. परीक्षांसाठी उपयुक्त असा ग्रंथ

वस्तुनिष्ठ मराठी

सेट/नेट पेपर क्र. २

डॉ. प्रशांत गायकवाड
एम्.ए., बी.एड्., सेट, नेट(मराठी), एम्.फिल, पीएच.डी

जयश्री शिंदे
एम.ए., सेट, नेट(मराठी), पीएच.डी(रजि.)

लोकायत प्रकाशन

सेट/नेट पेपर क्र. २

वस्तुनिष्ठ मराठी

Vastunishta Marathi

डॉ. प्रशांत गायकवाड
जयश्री शिंदे
Dr. Prashant Gaikwad
Jayashri Shinde

प्रथमावृत्ती : एप्रिल, २०२१

सर्व हक्क : लेखकाधीन

I.S.B.N. : 978-81-952346-2-2

प्रकाशक :
राकेश आण्णासाहेब साळुंखे
लोकायत, १३, यशवंतनगर,
गेंडामाळ, सातारा - ४१५००२
भ्रमणध्वनी : ८४८४९७७८९९
ई-मेल : lokayatprakashan@yahoo.com
वेब साईट: www.lokayatprakashan.com

मुद्रक व संगणक :
भारती मुद्रणालय
८३२ ई, शाहूपुरी ४ थी गल्ली,
कोल्हापूर ४१६००१
फोन: (०२३१) २६५४३२९

मुखपृष्ठ :
कलाविष्कार ग्राफीक्स

मूल्य : रु. ४५०/- 500

या पुस्तकाचे सर्व हक्क सुरक्षित आहेत. या पुस्तकातील माहिती अचूक व अद्यायावत देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीही, वाचकांनी काही त्रुटी किंवा उणिवा दाखवून दिल्यास पुढील आवृत्तीत त्यांचा नक्कीच विचार केला जाईल. यातील संकलित केलेल्या माहितीस लेखक, प्रकाशक जबाबदार नाहीत याची कृपया नोंद घ्यावी.

Shri Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon Dist. Kolhapur ESTD. 1993

संदर्भ —

१. अच्युत गोडबोले, 'थैमान चंगळवादाचे', साधना प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती, जुलै २०१२, पृष्ठ क्र. १६

साधन ग्रंथ —

१. डॉ. ह. वि. सरदेसाई, सौ. सरिता भावे, 'मानसिक ताण आणि वार्धक्य', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २००४

२. डॉ. विजया फडणीस, 'गोष्टी मनाच्या', श्रीवत्स प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जुलै २०१४

३. अच्युत गोडबोले, नीलंबरी जोशी, ''मनकल्लोळ'', मनोविकास प्रकाशन, पुणे, आठवी आवृत्ती फेब्रुवारी २०१७

४. अच्युत गोडबोले, ''थैमान चंगळवादाचे'', साधना प्रकाशन, पुणे, आ. तिसरी, जुलै २०१२

□□□

19

महात्मा जोतिराव फुले यांच्यासाहित्यातून दिसणारी बदलती विचारधारा व मानसिकता

प्रा.रामचंद्र उत्तम ढवळे
विजयसिंह यादव महाविद्यालय,पेठवडगाव, जि.कोल्हापूर

****

प्रस्तावना

महात्मा जोतिराव फुले हे सर्वांगीणक्रांतीचे पहिले भारतीय क्रांतिकारी पुढारी होते.त्यांनी दीनदलित समाजासाठी आयुष्यभर कार्य केले.महात्मा फुले हे सामान्यातील असले तरी विचार व कर्तुत्वाने थोर होते. सामाजिक समतेसाठी त्यांनी शूद्रातिशद्रांना संघटित करण्याचे प्रयत्न केले.बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी ते अविरतपणे लढले.त्यांचे व्यक्तिमत्व कर्तेपुरूषाचे असून विकसनशील होते.ग्रंथपांडित्यापेक्षा समाज प्रवाहातील चांगल्या वाईट प्रवृत्तींचा अन्वयार्थ लावण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.महाराष्ट्राचे समाजिक प्रबोधन म. फुलेंनी वेगळयापध्दतीने केले.त्यामध्ये स्त्रिया व अस्पृश्य यांच्या उध्दारासाठी त्यांनी अहोरात्र प्रयत्न केले,हे कार्य करीत असताना म.फुलेंना अनेक संकटांना तोंड दयावे लागले,तरीही थोडेही विचलित न होता,आपले कार्य अविरपणे त्यांनी सुरू ठेवले.अशा या महान क्रांतीकारांच्या विचाराची आजच्या बदलत्या काळात गरजचे आहे. त्याबाबतची त्यांची वैचारिक भूमिका व मानसिकता महत्वाची आहे.

ध्येय व उदिष्ठे :.

१. महात्मा फुले यांच्या कार्याचा आलेख तपासणे.

२. महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील वास्तवता वाचकांपुढे मांडणे.

३. महात्मा फुले यांची शिकवण प्रत्येक

नागरिकांनी आत्मसात करण्याबाबतची ठाम मांडणी करणे.

४. आधुनिक काळात महात्मा फुलेंच्या साहित्याची आवश्यकता पटवून देणे.

संशोधन पध्दती

सदरच्या संशोधनासाठी मुळ साहित्याचा अभ्यास करून तत्संबधी संदर्भग्रंथाच्या अभ्यासाअंती वास्तवनिष्ठ भूमिकेतून आजच्या सदयस्थितीत म.फुले यांच्या कार्याची मौलिकता कशी व किती आहे. याबाबत संशोधनांअंती निष्कर्ष नोंदविणार आहे. या संशोधन लेखनाकरीता वास्तववादी समीक्षा पध्दतीसह तौलनिक समीक्षा पध्दतीचा अवलंब केला जाणार आहे. आस्वादक समीक्षा पध्दतीच्या भूमिकेतून म.फुले यांच्या साहित्यकृतीकडे पहावे लगाते. समीक्षा ही साहित्यनिर्मितीच्या प्रयोजनापर्यंत घेऊन जाणारी पाहिजे असा दृष्टिकोन ही पध्दती स्वीकारण्यापाठीमागे आहे. समीक्षक हा नवनिर्मिती करतो हे सत्य आहे. अखिल भारतीय समाजव्यवस्थेला समग्रक्रांतीची चाहूल लावणारे युगप्रवर्तक क्रांतीबा जोतिबा फुले हे आर्थिक, समाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक जीवनात नवी मुल्ये, नवा विचार, नव्या जाणिवा देणारे एक महापुरूष होते. त्यांनी समाजात स्वतंत्र्य,समता,बंधुता,मानवता व विज्ञानवादी मुल्यांचे बीजारोपण केले.यातून त्यांनी रूढी–परंपरा,कुप्रथा,अज्ञान,अंधश्रध्दा यांचा नायनाट करावयाचा होता.अगोदर माणूस सुज्ञान–ज्ञानी झाला पाहिजे.यासाठी ते झटले,त्यांनी आपल्या डोळयापुढे चार्वक,बुध्द,कबीर, यांच्या विचारांची दिशा आरंभिली आज २१ व्या शतकात याच विचारांची नितांत गरज आहे. महाराष्ट्र हा वैचारीक सुजलाभ, सुजलाम प्रदेश,पण येथील शेतकरी स्वत:ला संपविण्याचा प्रयत्न करतोय. या सुपीक वैचारिक शाहू फुलेंच्या भूमीमध्ये हे लाजिरवाणे आहे. त्यासाठी 'शेतकऱ्यांचा आसूड लिहिणाऱ्या युगप्रवर्तक क्रांतिबा फुलेंच्या विचारांची गरज आज महाराष्ट्राला आहे.मूलभूत हक्काची सनद प्रथम क्रांतिबा फुलेंच्या चळवळीने महाराष्ट्राला दिली. अज्ञानपणामुळे सामान्य माणूस मुख्यप्रवाहापासून दूर फेकला गेला. त्यांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेत, प्रस्थापित व्यवस्था त्याचे आर्थिक शोषण करीत होती. उघडया डोळयांनी त्यांचे दु:ख पाहण्यासारखे नव्हते नेमके तेच म.फुलेंना दूर करावयाचे होते. महापुरूष, महामानवांनी, विचारवंतांनी, समाजसुधारकांनी आपली संपूर्ण हयात खर्ची टाकून विकासनमुख कार्य केले. परंतु त्यांच्या पाश्चात त्यांच्या कार्याची ज्योत मंदावत चालली कवी अनिलांची कविता आहे*. सारेच दिप कसे मंदावले आता, अगदी तशीच स्थिती आजच्या समाजाची झाली आहे.महात्मा फुले यांच्या कार्याबद्दल डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात 'एकोणिसाव्या शतकातील सर्व सुधारकांमध्ये जोतिबा फुले वेगळे उठून दिसतात.कारण वैदिक समाजरचनेचे सर्व मूलाधारच त्यांनी मोडीत काढले. सर्व समाजाचे हृदय एकच असावे. सर्वांनीच सतत मानवी सन्मानाच्या सत्याचा शोध घेत रहावे. यासाठी जोतिबांनी विषमतेच्या परंपरने घडविलेल्या माणसापेक्षा एका नव्या,निराळया माणसाच्या आदर्शाची संरचना केली. माणूस कसा असावा ? माणसांचा समाज कसा असावा ? माणूस कसा असू नये,आणि समाज कसा असू नये ? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न त्यांच्या प्रज्ञेने जीव ओतून केला. त्यातून सत्य समाजाचे रचित पुढे आले आणि अशा समाजाची रचना करण्यासाठी धडपडणाऱ्या सत्यशोधकांचे चारित्र पुढे आले. सत्यशोधक हा शब्द वैज्ञानिक या शब्दाचा पर्यायी शब्द आहे. यातून साकारझालेल्या सिध्दांताला आज आपण सार्वजनिक सत्य समाज वा एकमय समाज म्हणतो (युगप्रर्वतक्रांतीबा पृष्ठ.५) एकूणच म.फुले यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने या समाजाची स्थापना करून मानवतावादी विचार संपूर्ण हयातभर मांडले.मुस्लिमांचा,ख्रिश्चनांचा,बौध्दांचा,स्त्रियांचा अथवा कोणाचाही व्देष करणारे असे काहीही जोतिबांना मान्य नव्हते. कारण त्यांच्या तत्वज्ञानाचे नाव सामंजस्य आणि सलोखा हेच आहे. या देशात शतकानुशतके विषमतेच्या वणव्यात जळत होते, ते तत्कालीन अतिशुद्र, शुद्र, आदिवासी तेच खरे या देशाचे मालक होते. समतेच्या आणि माणुसकीच्या अनुभवासाठी ते मुस्लिम झाले,ख्रिश्चन झाले. त्यात त्यांचा दोष काय/तुम्ही त्यांना समता देणार नाही आणि दुसरीकडे मिळणाऱ्या समतेच्या आश्रयालाही त्यांना जाऊ देणार नाही. म्हणजे तुमच्या सुखासाठी त्यांनी फक्त विषमतेतच मरायचे ? असे विचार महात्मा फुले मांडतात (समग्र वाड:मय

Shri. Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon Dist. Kolhapur ESTD. 1999

पृष्ठ ४९३) म.फुलेंना येशूबद्दल, पैगंबराबद्दल आदर आहे कारण त्यांनी समतेचे पर्याय उभे केले आहेत.

सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथात सर्वधर्मी कुटूंबाचा एक नमुना जोतिबांनी मांडला आहे. त्यांचे ते आदर्श समाजाचे चित्र आहे. कोणी कोणाच्या धर्माचा हेवा करून व्देष करू नये,असे म.फुले सांगतात(समग्र वाड:मय पृष्ठ.५०४) संत तुकारामांसारखे परखड अभंगासमान अखंडाची रचना ते करतात. त्यातील वैचारिकता हा अतिशय महत्त्वाचा भाग आहे. जोतिबांची अखंड रचना ही स्वान्तः सुखाय या साठीची नसून उदबोधनासाठीचीच आहे. लोकजागार ही भूमिका घेऊन ते लिहतात. तुकोबाच्या व्यक्तित्वात विठ्ठलाचे जे स्थान आहे, तसे जोतिबांच्या विचाराचा, आचाराचा आशय हा सत्य या संकल्पनेशी एक निष्ठ झालेला आहे. समानता,मानवता, बंधुप्रेम आणि वर्तनाची साधनशुचिता जोतिरावांनी आपल्या अखंडातून आग्रहाने मांडलेली आहे. (जोती म्हणे —प्रस्तावना)

सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी ॥
त्याचे भयमनी ॥ धरा सर्व ॥ १॥
न्यायाने वस्तुंचा उपभोग घ्यावा ॥ आनंद करावा ॥
भांडू नये ॥ २ ॥
धर्मराज्य भेद मानवा नसावे ॥
सत्याने वर्तावे ॥ ईशासाठी ॥ ३ ॥
सर्व सुखी व्हावे भिक्षा मी मागतो !! आर्यास सांगतो !!
जोती म्हणे !! ४ !!

वरील अखंडावरून एक दृष्टीक्षेप टाकला तर केवढी वैचारिक ताकद म.फुले यांच्या रचनेत आहे. याचा प्रत्यय येतो. यासाठी त्यांच्या साहित्याची व विचारांची गरज आधुनिक काळत महत्वपूर्ण आहे. तत्कालीन अन्य वाड:मयापेक्षा मौल्यवान असलेल्या बावनकशी सोन्याला समीक्षकांनी दश्ष्टिआड केले. पण सोने ने सोनच असते. ते कोठेही ठेवले तर झळकतेच.तसे फुलेंचे हे साहित्य शतकांनतर ही झळकते.तृतीयरत्न, छ.शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा, शेतकऱ्यांचा आसूड,इशारा,ग्रंथकार सभेस पत्र,अखंडाची रचना,सार्वजनिक सत्यधर्म, इतर ललित आणि वैचारीक स्वरूपाचे लेखन म.फुले यांनी केलेले आहे. फुलेंच्या काळातील कथा,कादंबरीकारांनी केवळ कल्पनाप्रधान, मनोरंजनावादी लेखन केले. प्रा.गं.बा.सरदार अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यांना कीड संबोधतात.म.फुले यांचे साहित्य हेचखरे साहित्य मराठी साहित्यअसल्याचे मत प्रा.भास्कर चंदनशिव जोती म्हणे या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत (पृष्ठ.१३) म्हणतात. समाजातील तळागळातला माणूस हा म.फुलेंच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू असलातरी शेतकरी हाही त्यांचा जिव्हाळयाचा विषय आहे. अडाणी वाचक, श्रोत्याला त्यांच्याच भाषेत समजेल असे सोपे वास्तवरूपी, सूक्ष्मलक्षी, चित्रबध्दरीत्या वर्णन ते नेहमी करतात. संवादात्मक अशी त्यांची रचना नयन मनोहारी आहे. एकंदर सर्व मानवी प्राण्यांत परस्पर अक्षय बंधूप्रीती कशी वाढीस लागेल याचा विचार म.फुले सातत्याने करतात.

जोतिरावांनी मानवी हक्काचा आणि सामाजिक परिवर्तनाचा प्रश्न जसा वेळोवेळी मांडला, तसा समाजिक नीतिमत्तेसंबंधीही त्यांनी आग्रह धरलेला आहे. व्यसनी,असत्य,दुराचारी,आत्मपरिक्षण इत्यादी संबधीचे जागर त्यांनी घातलेले होते.गृहकार्य दक्षता आणि स्वच्छता इत्यादींनाही जीवनता किती महत्वाचे स्थान आहे. हे ते सामान्यांना पटवून देतात. स्नान करावे, कपडे धुवावीत,चारचौघात अंग खाजवू नये अशा छोटया गोष्टी सुध्दा त्यांना सांगण्याची गरज वाटते. शेतकरी आणि शेतकरीस्त्रियांसंबधिही जोतीरावांनी वेळोवेळी कृती आणि विचार मांडलेले आहेत. कुळंबीणी च्या अखंडातून कुणब्यावरची स्त्री पहाटेपासून ते रात्री झोपे पर्यंत कसे काबाड कष्ट करते. याचे उत्कृष्ट चित्रणं जोतिराव करतात.

गोवऱ्याचे जाळे घेई डोक्यावर ॥
तान्हे पाठीवर घेऊनिया ॥
गोवऱ्या विकीत फिरे गल्लोगल्ली ॥
शुद्राची माऊली पोटासाठी ॥

जोतीरावांनी उभी केलेली ही चित्रे जशी वास्तव स्वरूपाची आहेत.तशी ती स्त्री पुरूषांच्या आणि समाजव्यवस्थेच्या भेदावरही नेमकेपणाने बोट ठेवणारी आहेत. महात्मा फुले यांनी बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्रय पाहून आणि समाजातील जातिभेद पाहून सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा निश्चय केला.
विदयेविना मती गेली ॥ मतीविना नीती गेली

Shri. Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur ESTD. 1999

नीतीविना गती गेली ।। गतीविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले ।
इतके अनर्थ एका अविदयेने केले ।।

या ओळीमधून शिक्षणाचे महत्व अधोरेखित करून तत्कालीन समाजातील जातीभेद व अनिष्ठ प्रथा तसेच उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी विरूध्दची प्रतिक्रिया महात्मा फुले यांच्या साहित्यातून उमटलेली होती. समाजाला प्रबोधनाची व सामाजिक परिवर्तनाची वाट दाखविण्यासाठी जोतिबांनी लिहिलेले ग्रंथ आजच्या काळातही दिशादर्शक व प्रेरणादायी ठरत आहे. त्यांच्या सत्यशोधक समाजाने सर्वसाक्षी जगत्पती। त्याला नकोच मध्यस्ती हे ब्रीद वाक्य शिरोधार्य मानून कार्यकेले. याव्दारे त्यांनी गुलामगिरी विरूध्द आवाज उठविला आणि समाजिक न्यायाची व पुर्नरचनेची मागणी केली. संपूर्ण हयातभर समाजासाठी काम करणाऱ्या या महामानवाचा अस्पृश्यांची कैफियत हा ग्रंथ अप्रकाशित राहिला.

वैदिक धर्माची चौकट मोडण्यासाठी कार्य करीत असताना ब्राम्हण संस्कृतीला विरोध म.फुले यांनी केला त्यामुळे त्यांना ब्राम्हण विरोधी असे म्हटले जाते ते ज्या काळात लेखन करीत होते तेव्हा समीक्षकही ब्राम्हणच होते.त्यामुळे फुलेंच्या साहित्याची विपूल प्रमाणात समीक्षा केली नाही. पिढयापिढया मानवाच्या मस्तकात चिकटून बसलेल्या व मनात घर करून बसलेल्या अनेक गैरसमजूती आणि अंधश्रध्दा यांचा नायनाट करण्याचे काम जोतीरावांनी केले. भारत देशाचे जे ब्रीद वाक्य आहे. सत्यमेव जयते ते म.फुले च्या साहित्यात ओतप्रत भरलेले आहे ते म्हणतात.

सत्य सर्वाचे आदी घर ।। सर्वधर्मांचे माहेर ।। धृ ।।
जगामाजी सुख सारें ।। खास सत्याची ती पोरें ।। १ ।।
सत्य सुखाला आधार ।। बाकी सर्व अंधकार ।।
जोती प्रार्थी सर्व लोकां ।। व्यर्थ उभा पेटू नका ।।

आपल्या सर्व रचनेमधून त्यांनी खूप मोठी शिकवण दिली.ती प्रमाण मानून वाटचाल केल्यास प्रगतीचा मार्ग सोपा होतो.वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून त्यांची सर्व मांडणी आहे.महात्मा फुले यांचा सर्व विचार हा बुध्दिप्रामाण्या मानणारा आहे. शोषित पीडित, उपेक्षित लोकांच्या दु:खाच भान हे त्यांना कळलेल सत्यज्ञान आहे. कारण सत्य समजल्याशिवाय ज्ञान निर्माण होत नाही आणि ज्ञानप्राप्तीपाशिवाय सत्य विचारांची, सत्य आचरणाची, सत्य इतरांना सांगण्याची ओढ निर्माण होत नाही. या पातळीवर जाणे म्हणजेच सत्य विचाराला सत्यवर्तनाच्या झाडाला आलेली फळे आहेत.हेच महात्मा फुले आपल्या अखंडातून सांगत असल्याचे मत बा.ह. कल्याणकर मांडतात. एकूणच फुलेंचे हे सर्व कार्य दिशादर्शक असून आजच्या पिढीला मार्गदर्शक आहेत.

निष्कर्ष

१. म. फुले हे एक श्रेष्ठ असे समाजसुधारक तत्वचिंतक,दूरदृष्ठे होते

२. सामान्य जनतेच्या दु:खाला आणि दैन्याला वाचा फोडणारा पहिला महात्मा आणि सत्यमेव जयते या दिव्य तत्वाने भारून गेलेला खरा सत्यशोधक म्हणून म.फुलेंकडे पाहिले जाते.

३. महात्मा फुले हे समाजिक समतेच्या क्रांतीचे आदयजनक व स्त्रियांचा उध्दारकर्ता आहेत हे त्यांच्या साहित्यवरून सिध्द होते.

४. जगात मानव हा एकच धर्म असल्याचे प्रतिपादन म.फुले करतात.

५. महात्मा फुले यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर असे संबोधण्याजोगे महान कार्य त्यांचे असून प्रत्येक गोष्टींच्या मुळाशी जाऊन चिंतनशीलपणे त्यावर विचार करीत असत:

६. आजच्या आधुनिक काळातही म.फुले यांच्या साहित्याचे महत्व अधोरेखित होत असून आजच्या तरूण पिढीला धर्मनिरपेक्ष भूमिकेतून मार्गदर्शक असे आहे.

एकूणच सर्वस्व खर्ची पाडून कार्य करणाऱ्या या महान विभूतीस महात्मा गांधीजींनी खरा महात्मा म्हणून गौरविले वीर विनायक दामोदर सावरकर यांनी त्यांना समाजक्रांतिकारक म्हटले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुले यांना आपले गुरू मानले होते. तर न्यायमुर्ती रानडे यांनी त्यांचे सहकार्य घेऊनच पुढे वाटचाल केली होती. या सर्व गोष्टीवरून महात्मा फुले यांच्या ऐतिहासिक भूमिकेची सार्थकता व त्यांनी केलेल्या यथोचित कार्याची माहिती मिळते.

संदर्भ :

१. महात्मा फुले समग्र वाङःमय संपा. य दि. फडके (महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई आ.४ थी)

२. जोतीचरित्र:तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी

३. महात्मा फुले गौरवग्रंथ, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ,मुंबई

४. युगप्रवर्तक क्रांतीबा संपा. डॉ. दुष्यंत कटारे, युगप्रवर्तक प्रकाशान,लातूर

५. जोती म्हणे —भास्कर चंदनशिव,साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद

६. महात्मा जोतीराव फुले:आमच्या समाजक्रांतीचे जनक, धनंजय कीर

७. म.जोतीराव फुले यांचा सार्वजनिक सत्यधर्म बा.ह. कल्याणकर लोकराज्य—महात्मा फुले विशेषांक १९९१

□□□

आधुनिक कवितांमधून दिसणारी बदलती विचारधारा व मानसिकता

प्रा.डॉ.रंजना मधुकर कदम
मराठी विभाग प्रमुख,
अगस्ति कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
अकोले, ता. अकोले, जि.अहमदनगर

****

Abstract -गोषवारा:

साहित्यातून त्या त्या काळाचे प्रतिबिंब उमटत असते. काळ बदलतो तशी परिस्थिती बदलते आणि त्याला व्यक्तरूप देणारी विचारधारा, मानसिकता व भाषाही बदललेली दिसून येते. आधुनिक कवितांमधून आजच्या काळातील वास्तव प्रभावीपणे मांडलेले दिसते. आजचा काळ प्रगतिच्या दृष्टीने खूप पुढे चाललेला दिसतो. अनेक क्षेत्रात झपाटयाने प्रगती होते आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, विविध शोध, विविध साधने या सर्वांमुळे मानवी जीवन सुखकर होत असून सर्वच क्षेत्रातील प्रगती दिपवून टाकणरी वाटते; मात्र अजूनही अनेक प्रश्न गंभीर रूप धारण करताना दिसत आहेत. त्यात ओस पडत चाललेली खेडी, शेतीची दूरावस्था, हमीभावाचा अभाव, खेडयात पायाभूत सुविधांचा अभाव, वाढती बेकारी, व्यसनाधीनता, ढासळत चाललेली शिक्षणव्यवस्था, वाढते शहरीकरण, प्रचंड गर्दी, वाढती झोपडपट्टी, पायाभूत सुविधांवरील ताण, जीवघेणी स्पर्धा, वाढती गुन्हेगारी, वाढते प्रदूषण, स्त्रियांची प्रगती तसेच त्यांच्यावरील वाढते अत्याचार, खाजगीकरण, भ्रष्टाचार, राजकारणातील बेधुंद कारभार या सर्व चांगल्या गोष्टींकडे कवींची पाहण्याची दृष्टी, त्यातून दिसणारी बदलती विचारणारा व मानसिकता याचा अभ्यास या शोधनिबंधात करता येईल.

Rationale of the study- अभ्यासाचे महत्व:

१. आधुनिक कवितांमधून दिसणारी बदलती

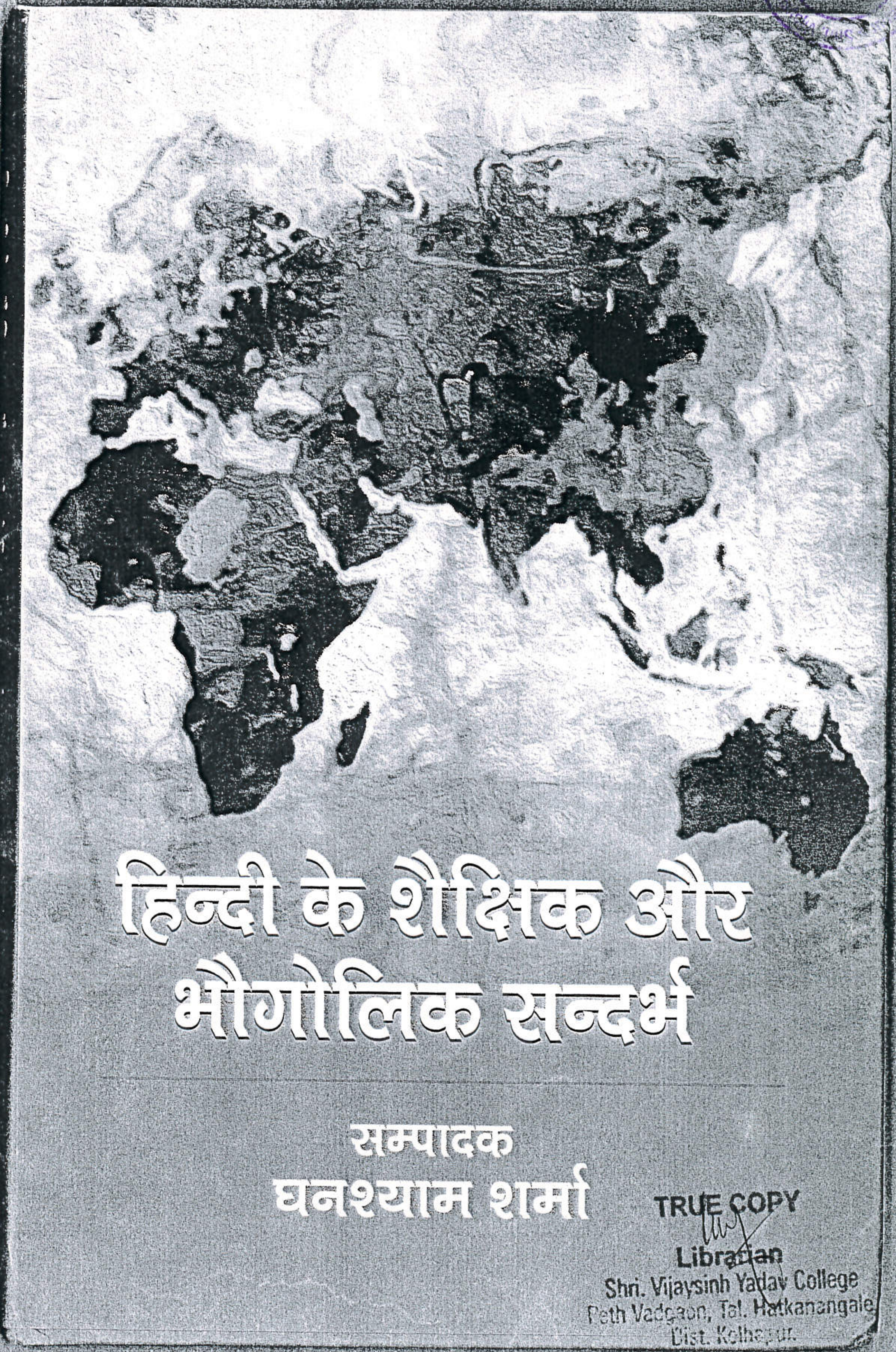

TRUE COPY
Librarian
Shri. Vijaysinh Yadav College
Peth Vadgaon, Tal. Hatkanangale
Dist. Kolhapur.

Shri. Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur * ESTD. 1969

अनुज्ञा

बैधानिक चेतावनी

पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में उपयोग के लिए लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है। पुस्तक में प्रकाशित आलेख/आलेखों के सर्वाधिकार मूल रचनाकार/रचनाकारों के पास सुरक्षित हैं। पुस्तक में व्यक्त विचार पूर्णतया लेखक/लेखकों अथवा संपादक/संपादकों के हैं। यह जरूरी नहीं है कि प्रकाशक इन विचारों से पूर्ण या आंशिक रूप से सहमति रखे। किसी भी विवाद के लिए न्यायालय दिल्ली ही मान्य होगा।

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2020

ISBN 978-93-89341-22-5

प्रकाशक

अनुज्ञा बुक्स

1/10206, लेन नं. 1E, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-110 032

e-mail : anuugyabooks@gmail.com • salesanuugyabooks@gmail.com

फोन : 011-22825424, 09350809192

www : anuugyabooks.com

मूल्य : 600 रुपये

आवरण

मीना-किशन सिंह

मुद्रक

अर्पित प्रिंटोग्राफर्स, दिल्ली-32

HINDI KE SHAIKSHIK AUR BHAUGOLIK SANDARBH

Hindi Language Teaching edited by Dr. Ghanshyam Sharma

आमुख

अगर हिंदी भाषा के इतिहास को दुनिया की प्रमुख भाषाओं के इतिहासों के साथ रखकर देखा जाए तो पता चलता है कि पिछली दो सदियों में हिंदी भाषा को समृद्ध बनाने और प्रतिष्ठा दिलाने में हिंदी लेखकों और संस्थाओं का जो योगदान रहा है वह सचमुच ही अद्भुत है। आज देश और विदेशों के विश्वविद्यालयों में हिंदी के जिस मानक रूप को पढ़ाया जाता है उसका निर्माण वास्तव में हिंदी लेखकों ने ही किया। हिंदी लेखकों के प्रयासों के फलस्वरूप ही हमें इस भाषा का वह रूप मिला जिसे हम आज गर्व के साथ अंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा प्रदान कराने के लिए प्रयासरत हैं। भारत में राजनीतिक दृष्टि से हिंदी की स्थिति आने वाले वर्षों में चाहे जैसी बने, अंतरराष्ट्रीय स्तर पर इसे निर्विवाद रूप से भारत की एक समृद्ध भाषा के रूप में जाना जाता है। फिर भी हिंदी के विकास के लिए अभी बहुत काम बाकी है। हमारा मानना है कि राजनीतिक स्तर पर किए गए सभी प्रशंसनीय प्रयासों के साथ-साथ हिंदी भाषा की शोध-परंपरा को जीवित बनाए रखना बहुत ज़रूरी है क्योंकि शोध के माध्यम से ही हिंदी भाषा को निरंतर आधुनिक संदर्भों के अनुकूल बनाए रखा जा सकता है। इसी उद्देश्य से फ्रांस के पेरिस स्थित राष्ट्रीय प्राच्य भाषा और सभ्यता संस्थान "इनाल्को" में सितंबर 2016 में एक अंतरराष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी का आयोजन हुआ। इस संगोष्ठी का मूल उद्देश्य था भारत तथा विदेशों में हिंदी भाषा पर हो रहे शोध को प्रोत्साहन देना। इसके अलावा, 5 मई 2018 को हमें इनाल्को में तेलंगाना और आन्ध्रप्रदेश से पधारे हिन्दी विद्वानों का स्वागत करने का मौका मिला। उनके सहयोग से हमने एक और लघु संगोष्ठी का आयोजन पेरिस में किया जिसका विषय था हिंदी और दक्खिनी। पेरिस हिंदी संगोष्ठी में पढ़े गए शोध-पत्रों के संकलन की चार पुस्तकें नामी प्रकाशकों द्वारा प्रकाशित की जा चुकी हैं। उक्त दोनों संगोष्ठियों के कुछ चुने गए शोध-पत्रों को हमने इस पाँचवीं पुस्तक में सम्मिलित किया है।

पुस्तक में संकलित ज़्यादातर लेख मातृभाषा, द्वितीय भाषा तथा विदेशी भाषा के रूप में हिंदी-शिक्षण के संदर्भों की विवेचना करते हैं। प्रोफ़ेसर गोस्वामी की स्थापना है कि शिक्षा का माध्यम मातृभाषा ही होनी चाहिए क्योंकि मातृभाषा एक सामाजिक यथार्थ होती है जो व्यक्ति को अपने भाषायी समाज के अनेक सामाजिक संदर्भों से जोड़ती है और उसकी सामाजिक अस्मिता का निर्धारण करती है। मातृभाषा

Shri. Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur ESTD. 1999

11. दक्खिनी हिन्दी और हिन्दी में अन्तर	*–डी जयप्रदा*	115
12. दक्खिनी हिन्दी की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	*–डी विद्याधर*	120
13. हिन्दी और दक्खिनी की भाषाई संरचनागत भिन्नता	*–शकुन्तलम्मा वाई*	126
14. मॉरिशस की हिन्दी पत्रकारिता– स्वाधीनता आन्दोलन के विशेष सन्दर्भ में	*–कृष्ण कुमार झा*	130
15. बहुभाषिकता का महत्त्व और राजभाषा हिन्दी का कार्यान्वयन	*–जे. आत्माराम*	148
16. सूचना प्रौद्योगिकी के युग में मशीनी अनुवाद तन्त्रों की उपादेयता	*–सुमेध खुशालराव हाडके*	151
17. कम्प्यूटरीकृत भाषाविज्ञान और उसके अनुप्रयोग	*–कृष्ण कुमार गोस्वामी*	165
18. हिन्दी वाक्यों में कर्ता अभिज्ञानक	*–दिव्य शंकर मिश्र*	173
19. हिन्दी को विश्वभाषा बनाने में इंटरनेट का प्रदेय	*–वर्षाराणी सहदेव*	180
लेखकों का परिचय		*192*

शिक्षा के माध्यम की भाषा– मातृभाषा

कृष्ण कुमार गोस्वामी

भाषा शिक्षण का क्षेत्र अनुप्रायोगिक है। इसमें विभिन्न विषयों के शिक्षण के लिए जिस भाषा का प्रयोग होता है, वह शिक्षा का माध्यम कहलाती है। शिक्षा का माध्यम स्वयं की मातृभाषा भी हो सकती है और कोई दूसरी भाषा भी। इसलिए भाषा किसी-न-किसी उद्देश्य या प्रयोजन के सन्दर्भ में सीखी या सिखाई जाती है, लेकिन मातृभाषा को शिक्षा का माध्यम बनाने का मुख्य उद्देश्य अपने समाज और देश में सम्प्रेषण की प्रक्रिया को सुदृढ़, व्यापक और सशक्त बनाना होता है। वस्तुतः मातृभाषा एक सामाजिक यथार्थ है जो व्यक्ति को अपने भाषाई समाज के अनेक सामाजिक सन्दर्भों से जोड़ती है और उसकी सामाजिक अस्मिता का निर्धारण करती है। इसी के आधार पर व्यक्ति अपने समाज और संस्कृति से जुड़ा रहता है, क्योंकि मातृभाषा उसकी संस्कृति और संस्कारों की संवाहक होती है। यह पालने की भाषा होती है जिससे व्यक्ति का सामाजीकरण होता है। इससे प्रयोक्ता की सामाजिक एवं सांस्कृतिक पहचान और बौद्धिक विकास के साथ-साथ उसकी संवेदनाओं और अनुभूतियों की सहज और स्वाभाविक अभिव्यक्ति होती है और बच्चा अपनी भाषा में धारा-प्रवाह बोलने में समर्थ और सक्षम होता है। स्वामीनाथन अय्यर की रिपोर्ट के अनुसार घर में बोली जाने वाली भाषा ही बच्चों के लिए सबसे ज्यादा सरल होती है। यही उनकी मातृभाषा होती है। भारत में हिन्दी, बंगला, मराठी, गुजराती, तमिल, तेलुगू, कन्नड़ आदि सभी भारतीय भाषाएँ मातृभाषाएँ ही हैं। हिन्दी के सन्दर्भ में यह स्पष्ट करना असमीचीन न होगा कि मातृभाषा के रूप में हिन्दी भाषा का विकास मूल रूप से बोली-भाषी समूहों से हुआ है। खड़ीबोली, ब्रज, अवधी, भोजपुरी, मैथिली, मारवाड़ी, छतीसगढ़ी आदि बोलियों के प्रयोक्ता अपने बोली-क्षेत्र के बाहर के बृहत्तर समाज से जुड़ने तथा अपनी सामाजिक अस्मिता को स्थापित करने के लिए हिन्दी को मातृभाषा के रूप में स्वीकार करते हैं और सीखते हैं हालाँकि अगर ध्यान से देखा जाए तो हिन्दी की बोलियाँ ही वास्तव में मातृभाषा हैं। यह स्थिति हर भाषा की बोलियों पर लागू होती है। इसलिए भारत बहुभाषी देश है और इसकी सभी भाषाओं और उनकी बोलियों को मातृभाषा की संज्ञा दी जा सकती है।

Shri Vijaysinha Yadav ... Dist. Kolhapur ESTD. 1959

हिन्दी को विश्वभाषा बनाने में इंटरनेट का प्रदेय

वर्षाराणी सहदेव

किसी भी भाषा के विकास में जनसंचार माध्यमों की भूमिका महत्त्वपूर्ण सिद्ध होती है। इस दृष्टि से हिन्दी भाषा के विकास में भी आधुनिक जनसंचार के माध्यम जैसे रेडियो, टी.वी., मोबाईल, दैनिक पत्र, समाचार पत्र-पत्रिकाएँ, सिनेमा, टेलीफोन, टेलीफैक्स, कम्प्यूटर और इंटरनेट आदि ने भी महत्त्वपूर्ण योगदान दिया है। सूचना प्रौद्योगिकी के इस विकसित होते हुए युग में ई-जर्नलिज्म, ई-लाइफ, ई-ट्रेनिंग, ई-एज्युकेशन, ई-गवर्नन्स आदि के कारण ई-युग का प्रारम्भ हो चुका है। ऐसी स्थिति में हिन्दी को विकसित कर विश्वभाषा बनाने के लिए इंटरनेट महत्त्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। इंटरनेट के कारण ही विश्व सिमटकर एक गाँव बन चुका है, अब दूरी किसी कार्य में बाधक नहीं रह गई है।

किसी भी भाषा के विकास की अवस्थाओं का अध्ययन करने से पता चलता है कि भाषा का विकास बोली, विभाषा, राजभाषा, राष्ट्रभाषा तथा विश्वभाषा जैसी दिशाओं में होता है। इस दृष्टि से हिन्दी अब सम्पर्क की प्रमुख भाषा बन चुकी है। उसे अब विश्वभाषा का दर्जा प्राप्त करना है, जब वह संयुक्त राष्ट्र संघ की सर्वमान्य भाषाओं में अपनी उपस्थिति दर्ज करा पाएगी तब हम सही अर्थ में उसे विश्वभाषा कह सकेंगे। हिन्दी को विश्वभाषा बनाने में अनेक माध्यम सहायक सिद्ध हो रहे हैं; तथापि इंटरनेट का योगदान महत्त्वपूर्ण सिद्ध होगा। प्रस्तुत आलेख में हिन्दी को विश्वभाषा बनाने में इंटरनेट का प्रदेय कितना रहा और आगे कितना उपयुक्त हो सकता है इन्हीं बातों की विवेचना की गई है। 21वीं सदी सायबर का युग है, जिसमें सभी माध्यम कम्प्यूटर के साथ जुड़ चुके हैं। कम्प्यूटर, लैपटॉप, इलेक्टानिक डायरी कोई भी साधन इंटरनेट के सिवा अधूरे लगते हैं, और यही इंटरनेट विश्वभर में घर घर पहुँच चुका है। ऐसे में हिन्दी अगर तकनीक की भाषा बन जाए तो उसे विश्वभाषा बनने में देर नहीं लगेगी। इस दृष्टि से प्रयास हो रहे हैं लेकिन क्या वे पर्याप्त हैं अथवा नहीं इसकी पहल प्रस्तुत आलेख का प्रधान उद्देश्य है।

इंटरनेट पर हिन्दी का प्रयोग वैसे अपेक्षा से कम है लेकिन दिन ब दिन इसके प्रयोक्ताओं की संख्या बढ़ रही है, यही हर्ष की बात है। वर्तमान समय में हिन्दी को

वैश्विक सन्दर्भ प्रदान करने में उसके बोलने वालों की संख्या, हिन्दी फ़िल्में, पत्र पत्रिकाएँ, विभिन्न हिन्दी चैनल, विज्ञापन एजेंसियाँ, उसका विश्वस्तरीय साहित्य तथा साहित्यकार सभी का विशेष प्रदेय है। इसके अतिरिक्त हिन्दी को विश्वभाषा बनाने में इंटरनेट की भूमिका भी अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है। हिन्दी अपने आप में परिपूर्ण है– विन्यास की दृष्टि से, ग्राह्यता की दृष्टि से, प्रयोजन की दृष्टि से तथा प्रयोग की दृष्टि से भी हिन्दी हर रूप में सक्षम है। इस सुबोध सरल, सशक्त, भाषा को आवश्यकता है तन्त्रज्ञान की भाषा के रूप में नई आवश्यकताओं के अनुरूप तकनीकी क्षेत्र में इसके प्रयोग को बढ़ावा देने की। इस सम्बन्ध में डॉ. अर्जुन चव्हान का कथन दृष्टव्य है–

"आज हमें हिन्दी को आई.टी. की भाषा बनाने की चुनौती स्वीकरनी होगी। सूचना एवं प्राद्योगिकी तथा विज्ञान विषयक सामग्री को हिन्दी में देना होगा– पढ़ेगा कौन इसकी चिन्ता किए बिना।"[1]

इंटरनेट का प्रयोग लगभग चार दशकों से हो रहा है। सर्वप्रथम अमेरिका के कैलिफोर्निया विश्वविद्यालय में इसका प्रारम्भ किया गया। अमेरिका की रक्षा अनुसंधान परियोजना एजेंसी ने आपसी सूचनाओं का आदान-प्रदान करने के लिए यह क्रान्तिकारी पहल की। इससे प्रेरित होकर विश्व की कई प्रख्यात कम्प्यूटर कंपनियों ने इस दिशा में पहल की और सम्पूर्ण विश्व की संचार व्यवस्था को आपस में जोड़ा। वैसे कम्प्यूटर की अपनी कोई एक ही भाषा नहीं होती, फिर भी कम्प्यूटर पर हिन्दी बहुत जल्दी स्वीकृत हो रही है, क्योंकि देवनागरी लिपि ध्वनियों पर आधारित लिपि है। अर्थात् जैसे वह लिखी जाती है वैसे ही बोली भी जाती है। वैज्ञानिक ढंग से विकसित एवं वर्गीकृत होने के कारण इसके सभी वर्णों का उच्चारण सुनिश्चित है। '**क**' का उच्चारण '**क**' ही होता है। तथा '**क**' की ध्वनि को बतलानेवाला भी एक वर्ण है '**क**'। कम्प्यूटर पर यूनिकोड ने प्रत्येक अक्षर के लिए एक विशेष नंबर प्रदान किया है। किसी भाषा से इसमें कोई अन्तर नहीं आता। इसे सभी कम्प्यूटर कंपनियों ने अपनाया है, इसलिए हिन्दी अब कम्प्यूटर के माध्यम से कहीं पर भी विश्व में पढ़ी जा सकती है। वर्णमाला के स्वरों, मात्राओं, व्यंजनो के लिए स्वतन्त्र कुंजियाँ बनाई गई हैं। बावजूद इसके कुछ कमियाँ आज भी हैं। हिन्दी में फॉण्ट और की-बोर्ड ले आऊट के मानकीकरण का आधारभूत काम होना चाहिए। इस सम्बन्ध में आर. अनुराधाजी का मत युक्ति संगत लगता है–

"अब भी कई महत्त्वपूर्ण सॉफ्टवेयर है जिन पर यूनिकोड आधारित फॉण्ट काम नहीं करते क्वार्क ऐडोबी के बनाए पेजमेकर आदि आज भी यूनीकोड आधारित मंगल जैसे फॉण्ट के उपयुक्त नहीं है इनमें कृतिदेव, चाणक्य, जैसे फॉण्ट से ही काम चलाना पड़ता है ऐसे मौकों के लिए फॉण्ट कनवर्टर भले ही विकसित कर लिये

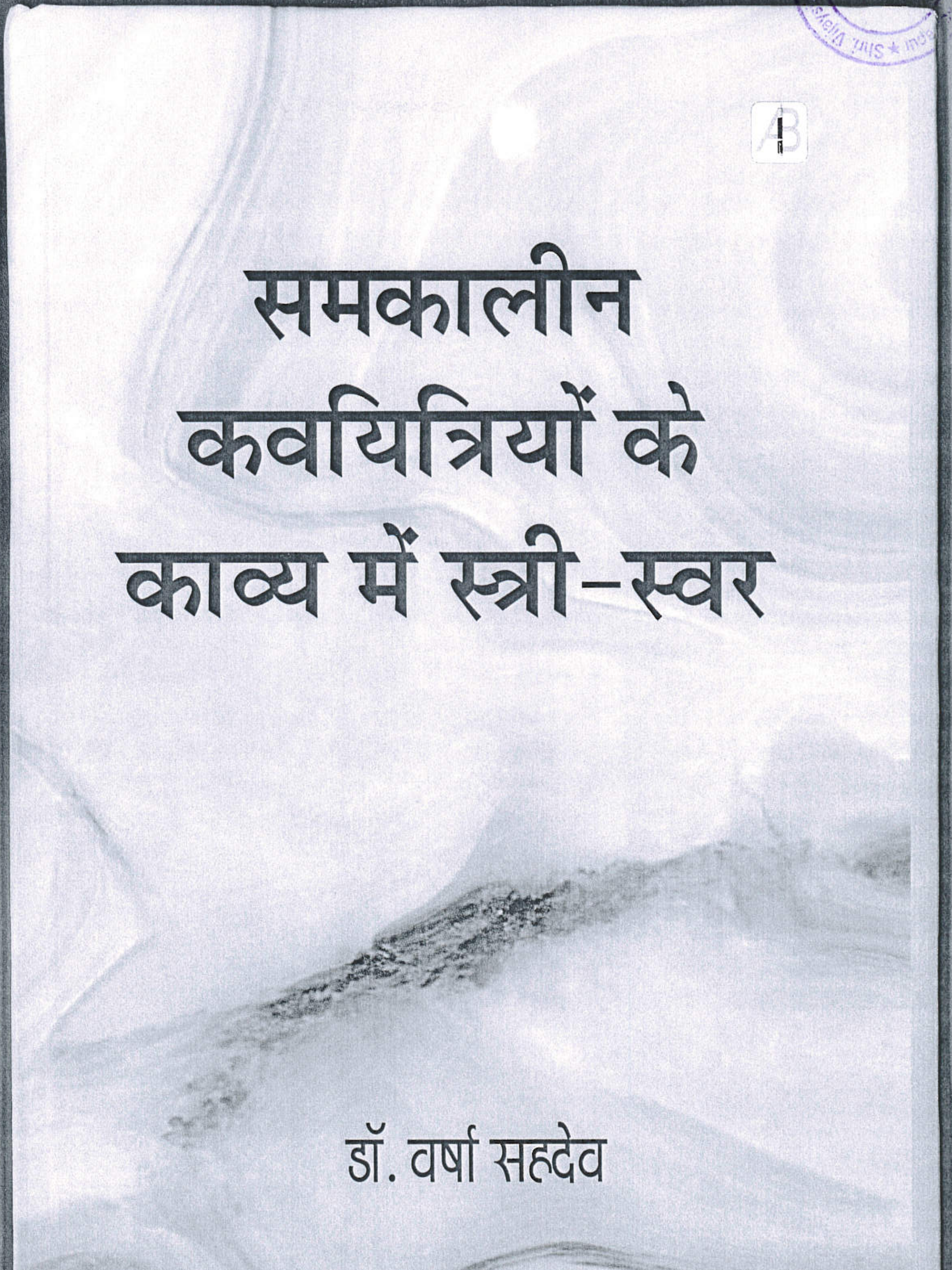
समकालीन
कवयित्रियों के
काव्य में स्त्री-स्वर
डॉ. वर्षा सहदेव

एबीएस बुक्स
पब्लिशर्स, एक्सपोटर एण्ड ऑनलाइन बुक स्टोर
बी-21, शिव कॉलोनी, बुद्ध विहार
फेस-2, दिल्ली- 110086
मोबाइल : +919999868875, +919999862475
ईमेल : absbooksindia@gmail.com
वेबसाइट : wwwabsbooksindia.com

समकालीन कवयित्रियों के काव्य में स्त्री स्वर

© लेखिका

संस्करण : 2022

ISBN : 978-93-91002-58-9

पुस्तक के किसी भी अंश को किसी भी माध्यम में प्रयोग करने के लिए प्रकाशक से लिखित अनूमति अनिवार्य है।

एबीएस बुक्स, दिल्ली द्वारा प्रकाशित, केबीएस ऑफसैट प्रिंटर्स, दिल्ली द्वारा मुद्रित

ISBN 978-81-926339-06

CONSERVATION OF WILD TAXA: PRESENT SCENARIO

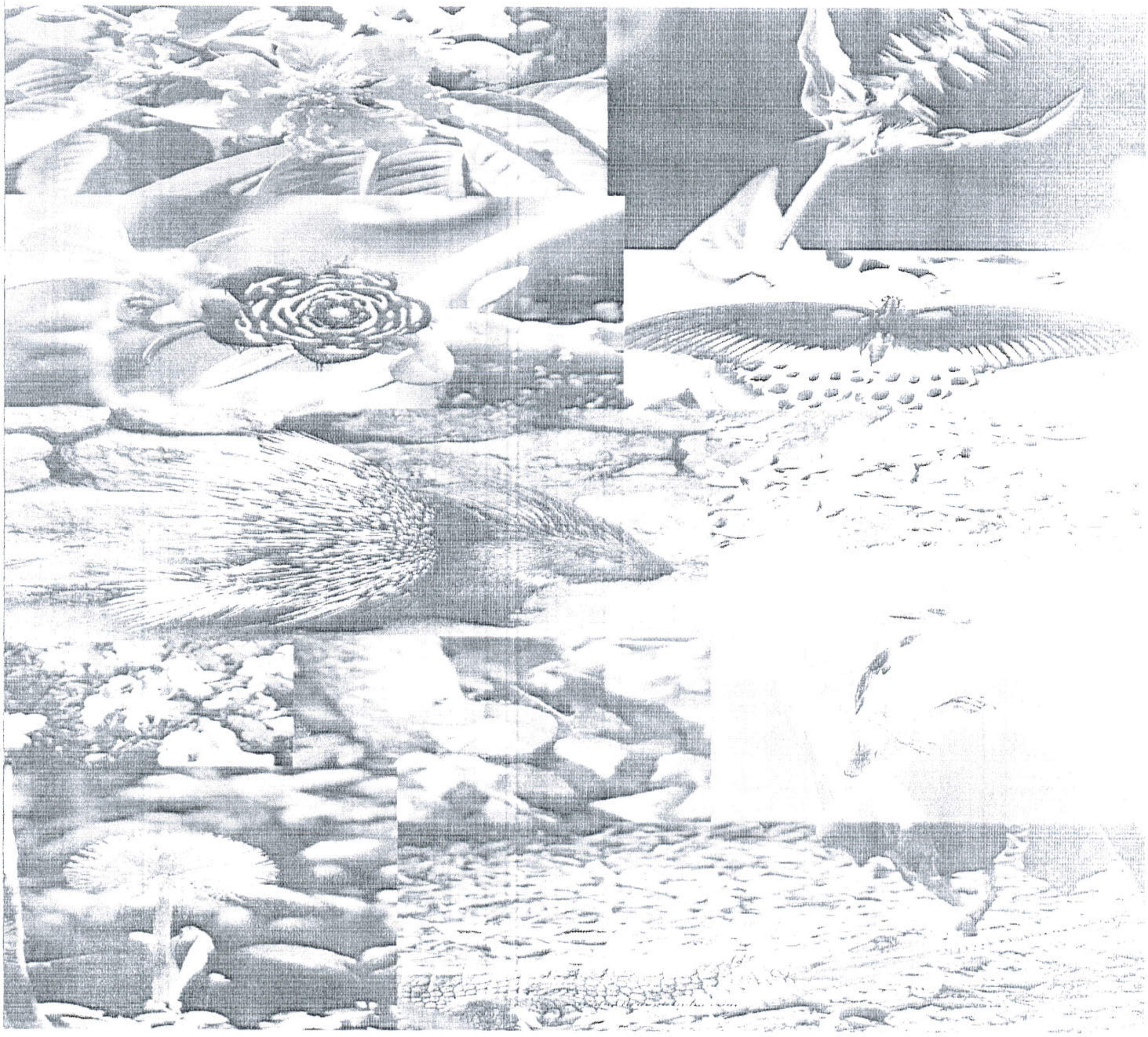

EDITORS

DR. S. V. MADHALE DR. M. S. SUTARE

DR. S. P. DORUGADE DR. V. M. LAGADE

DR. M. V. GOKHALE PROF. N. S. CHAVAN

MEDICINAL PLANTS OF PARBHANI DISTRICT OF MAHARASHTRA STATE, INDIA

Santosh S. Bhosale* and Arvind S. Dhabe**

*Assistant Professor, Department of Botany, Shri. Vijaysinha Yadav Arts and Science College, Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra, India-416112.

** Professor and Head, Department of Botany, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Maharashtra, India-431004.

*** Corresponding Author. E-mail:** santoshsk1186@gmail.com

ABSTRACT:

The investigations of medicinal plants of Parbhani district consists of 439 species of medicinal plants belonging to 100 families, 335 genera, 3 subspecies, 17 varieties and a single form. The dominant families found were Fabaceae (33 spp.) Euphorbiaceae (26 spp.) Asteraceae (23 spp.) Cucurbitaceae (16 spp.) Acanthaceae (14 spp.) Lamiaceae (14 spp.) Apocynaceae (13 spp.) Caesalpiniaceae (13 spp.) Malvaceae (12 spp.), Solanaceae (12 spp.), Amaranthaceae (10 spp.), Covolvulaceae (10 spp.), Asclepiadaceae (nine spp.) Liliaceae (eight spp.) and Verbenaceae (eight spp.) corresponding to 51.25% of the sampled flora. The genera found with greater species richness were: *Euphorbia* (eight spp.), *Phyllanthus* (six spp.), *Ficus* (six spp.), *Solanum* (five spp.), *Capparis* (four spp.), *Citrus* (four spp.), *Acacia* (four spp.) and *Senna* (four spp.). We found 111 spp. of trees, 55 of shrubs, 35 of undershrubs, 42 of twiner climbers and 196 of herbs.

KEYWORDS:

Medicinal plants, Parbhani, Survey.

INTRODUCTION:

The Parbhani district is divided into 9 administrative Sub-units (Tahsils)- Parbhani, Gangakhed, Sonpeth, Pathri, Manwat, Palam, Selu, Jintur, and Purna. Among these Jintur and Gangakhed tahsils covered by moderately dense forests. Parbhani district is botanically explored by Vaidya (1975) 'Some common aquatic plants of North-Western Parbhani District', Vaidya (1976) 'Flora of North- Eastern Parbhani district', Reddy (1986), 'The Flora of Southern Plains of Parbhani District', Naik *et al.* (1998), 'Flora of Marathwada' and Kamble

Resource Inventory and Management

Dr. Balasaheb S. Jadhav

Shri. Vijaysinha Yadav College Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur
ESTD.
1999

Book Name

Resource Inventory and Management

Editor

Dr. Balasaheb S. Jadhav

Email : balasahebjadhav1969@gmail.com

Published by

PUJA PUBLICATION

6B, Baudh Nagar, Naubasta, Kanpur-208 021

Mob. : 09415909291, 09839991140

Email - pujapublication0512@gmail.com

© Writer

Edition :

Ist Edition : 2020

***Price :* 295.00 (Two Hundred Ninty Five Only)**

ISBN : 978-93-83171-48-4

Type Setting

Rudra Graphics, Kanpur

Mob. : 8318971075

Printed by :

Sarthak Printer, Kanpur